

Figuur 1 - Drie mannen luisteren naar een Nachtegaal. Embleem 'Nachttegaal' als boekillustratie. Jan Luyken, omstreeks 1700, Rijkmuseum Amsterdam.

Geschiedenis van de bescherming van de Nachtegaal in Nederland

Start van de moderne vogelbescherming?

Jan de Rijk

Inleiding

De Nachtegaal was eeuwenlang de lieveling onder de inheemse vogels. Dat had deze vogel aan zijn mooie zang te danken. Die bewondering vormde echter ook een bedreiging. Zo'n zanger thuis in een kooi was een gewild bezit. Maar van een gevangen vogel kon niet meer iedereen genieten. Daarom kwamen er al in de zeventiende eeuw regels om deze soort tegen vogelvangers te beschermen. Kan dat als het begin van de moderne vogelbescherming worden beschouwd? Aan de hand van historische bronnen en het maken van vergelijkingen met andere voorbeelden van bescherming van vogels, wordt in dit artikel naar een antwoord op die vraag gezocht.

Materiaal en methode

Historische gegevens over Nachtegalen zijn onder meer te vinden in literaire bronnen. Het betreft beschrijvingen van de zang in laatmiddeleeuwse bronnen, in hofdichten uit de zeventiende eeuw en bij romantische schrijvers uit de achttiende eeuw. Daarnaast is regelgeving met beschermende bepalingen een belangrijke bron. Tot de Franse tijd (1775-1813) gaat het daarbij om gewestelijke plakkaats en plaatselijke keuren. Na de Franse tijd werden provinciale verordeningen en nationale wetten ter bescherming van de Nachtegaal uitgevaardigd. Deze bronnen geven informatie over de beoordeling van Nachtegalen door de mens en over de motieven voor bescherming.

Aanbidding van de zang

De zang van Nachtegalen is door veel Nederlandstalige schrijvers en dichters in lyrische woorden beschreven. Dichters als Jacob van Maerlant uit de dertiende eeuw, zuster Bertken uit de vijftiende eeuw en Joost van

den Vondel in de zeventiende eeuw laten zien dat die bewondering er al vroeg was. Die bewondering was een Europees fenomeen. De zang van de Nachtegaal werd toen ook vaak gebruikt om te illustreren dat de natuur de (zang)kunst overtreft (Matthey 2002 p. 351). Uit de zeventiende eeuw zijn er enkele hofdichten waarin de Nachtegaal wordt bejubeld. Hofdichten beschrijven het leven op een buitenplaats. Constantijn Huygens (1653) schrijft over 'Hofwijck' bij Voorburg: 'Hier sitt de Nachtegael en gorgelt met sijn' vrijster'. Over Ockenburgh bij Den Haag schrijft Westerbeaen (1654): 'Wat was 't een selsaem dingh in Holland van te voeren / Het Coninckje van 't woudt, den Nachtegael, te hooren!'

Vooral in de achttiende eeuw werd de bewondering mateloos. Over de zang van de Nachtegaal schreef De Burger-boer (1761): 'gaande alle anderen te boven in aangenaamheid en zoetheit van stem'. Lyrisch is ook Zamenspraaken (1769) over de 'rykbegaafden gorgel'. Een meer nuchtere beoordeling kwam er toen ook. Nozeman en Houttuyn merkten in 1789 op dat de bewondering van de zang van de Nachtegaal tot overdrijving had geleid. Maar ook zij roemden de 'wonderbaere zoetluidigheid' van de zang van 'dat puikje der zingende vogelen'. De bewondering is soms ook afgebeeld, zie Figuur 1. Door de grote bewondering voor de zang kregen beroemde zangers bijnamen met Nachtegaal. Talrijke gedichten, dichtbundels en boeken hadden een titel met Nachtegaal. Ook families, huizen en boten kregen namen met Nachtegaal. De aanduiding Nachtegaal werd daardoor veel meer dan de naam van een vogelsoort. De Nachtegaal werd een symbool.

Bescherming tot de Franse tijd

De bewondering van de zang vormde voor de Nachtegaal echter een bedreiging. Om van de zang te genieten werden ze gevangen om ze in een kooitje te houden of op het eigen landgoed uit te zetten. Midden zeventiende eeuw werd het vangen van deze soort in Utrecht verboden. Uit de achttiende eeuw zijn vangstverboden uit meer gewesten en steden bekend. In Tabel 1 is daarvan een overzicht opgenomen. Meestal werd het verboden de vogels te vangen of hun nesten te verstoren. Als motief voor het verbod wordt aangegeven dat de Nachtegaal er voor het genot van iedereen is.

Deze bescherming was een Europees fenomeen. Met name uit Duitsland zijn er veel

beschermende bepalingen bekend. De oudste daarvan is zelfs al uit 1490 (Klose 2005 p. 189; Piechocki 2010 p. 42). Uit Engeland zijn geen beschermende bepalingen bekend. De soort werd daar in 1817 wel 'this most famous of the feathered tribe' genoemd (Smellie 1817 p. 243). Het overzicht in Tabel 1 is waarschijnlijk niet compleet, maar het is wel zeker dat er tot de Franse tijd niet overal een verbod gold. In Friesland bijvoorbeeld bestond geen verbod op de vangst. Dat werd betreurd omdat de Nachtegelen 'tot spijt van de wandelaars door de hebzuchtige vogelaars (werden) opgevangen' (Chomel 1778).

De boete voor het vangen of doden van Nachtegelen was hoog. In Utrecht werd er in 1665 een boete van f 25 op gesteld. In 1698 werd

Provincie	Plaats	Jaar	Bepaling
Gr.		1717, 1731, 1739	Tegen het schieten van vinken en Nachtegelen.
	Groningen	1735, 1767	Verbod op vangst en verkoop ter bescherming 'nog weinig overig zijnde' Vinken en Nachtegelen. Ze zijn 'een groot en voornaam deel van het agreement en aangenaamheit der publike wandelweegen'
Ov.	Zwolle	1803	Vangen en uithalen van nesten verboden.
Utr.		1662, 1698	Geen Nachtegelen schieten of vernielen.
	Utrecht	1656, 1658, 1690, 1696, 1705, 1752	Vangen, schieten, verjagen of verstoren van de nesten verboden
Geld.	Nijmegen	1758	Verbod uithalen nesten in stad en Schependom ⁹
N.-H. + Z.-H.		1750, 1767	Geen Nachtegelen vangen of nesten storen.
		1803	Vangen, verkopen en storen nesten verboden.
N.-H.	Heemstede	1676	Zang 'vermaecklijckheden van 't voorjaer' genoemd, die 'onder alle volckeren en natien van ouden tijden seer is geestimeert'.
	Water-graafsmeer	1696, 1757	Niemand mag Nachtegelen vangen met knippen netten e.d., noch de nesten storen 't welk merckelijk streckende is tot wegneming van het vermaak van de selve Meer'.
	Haarlem	1749	Geen Nachtegelen vangen in Haarlemse bos of onder de vrijdom van de stad. Verkopen en zetten van netten is verboden
	Heerlijkheid Bergen	1754	Geen Nachtegelen vangen of de nesten storen.
	Brederode	1773	Geen Nachtegelen vangen of de nesten storen.
Z.-H.	Haagse bos	1751, 1768	Geen Nachtegelen of 'diergelijke vogeltjes' vangen, (ver-) kopen of de nesten storen.

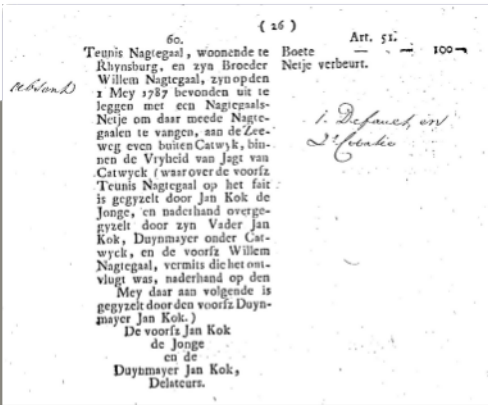
Tabel 1 - Beschermende bepalingen voor de Nachtegaal tot de Franse tijd.

Bronnen: tenzij in noot vermeld: De Rijk 2015.

dat verhoogd naar f 50. In Holland gold in de achttiende eeuw zelfs een boete van f 100. Deze hoge boetes geven de publieke verontwaardiging over de vangst aan. Die blijkt ook uit de toonzetting in de plakkaaten. In Groningen werd de vangers in 1767 ‘vuile winzucht’ verweten.

Over de praktijk van deze bescherming is er tegenstrijdige informatie. Aan de ene kant blijkt dat het verbod tot vangen gehandhaafd werd. Voor Holland is dat uit de achttiende eeuw bekend, zie bijvoorbeeld Figuur 2. Aan de andere kant werd in 1759 een boekje uitgebracht waarin beschreven wordt hoe

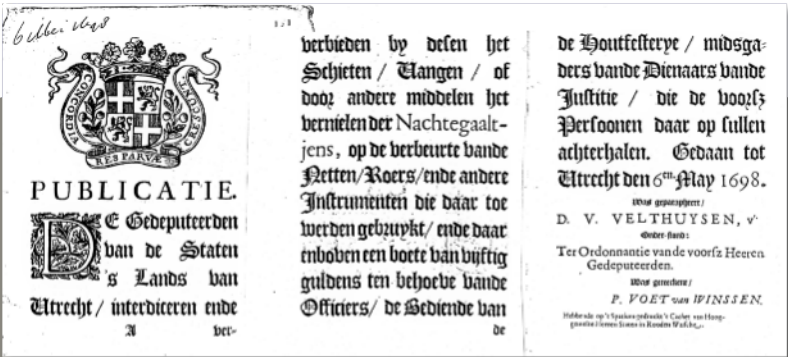
Nachtegalen kunnen worden gevangen en op een landgoed uitgezet of in een kooi gehouden (Aëdologia 1759). In een bespreking van dit boekje werd de vangst van Nachtegalen ‘eene zeer aangename beezigheid van het verkwikkende Landleeven’ genoemd². De vangst zelf was dus ook vermaak.

Figuur 2 - De broers Teunis en Willem Nagtegaal zijn 1 mei 1787 betrappt bij het vangen van Nachtegalen bij Katwijk. Ze krijgen een boete van f 100 en hun nachtegalennetje wordt in beslag genomen.

Figuur 3 - Titelpagina van een boekje uit 1759 dat gewijd is aan het vangen en verzorgen van Nachtegalen.

Figuur 4 - Verbod op ‘het Schieten /Vangen/of door ander middelen het vernielen der Nachtegaaltjens’ in Utrecht, 1698.

Bescherming na de Franse tijd

Veel gewestelijke regels over de fauna uit de achttiende eeuw werden na de Franse tijd opgenomen in de nationale regels over de jacht. De jachtwet van 1814 heeft echter geen bepalingen over Nachtegalen. Regionaal werd bescherming kort daarna wel wenselijk geacht. In 1825 werd het in de provincies Utrecht en Gelderland verboden Nachtegalen te vangen. De vangst werd een 'storenis aan het publiek genoegen'. De vangst werd een 'storenis aan het publiek genoegen' genoemd³. Het effect van deze bescherming was mogelijk gering. In 1843 werd in Utrecht een afname van Nachtegalen vastgesteld. Dat ging gepaard met een oproep de verbodsbepalingen op de vangst weer in te voeren⁴.

In 1852 en 1857 werden nieuwe jachtwetten vastgesteld ter vervanging van de wet van 1814. Deze wetten verboden het vangen van Nachtegalen en het verstoren van hun nesten. Het opnemen van deze bescherming was naar internationaal voorbeeld. Dubois merkte in 1852 op dat het vangen in veel landen verboden is: 'want wanneer zij in de vrije lucht zingen, heeft ieder daarvan 't genot' (Dubois 1852 p. 445).

De opname in de jachtwet maakte het mogelijk dat jachtopzieners het verbod konden handhaven (Tak 1851 p. 28). Aan de bepaling in de wet was toegevoegd dat in beslag genomen Nachtegalen weer los zouden worden gelaten. In 1896 werd de bescherming aangescherpt met een verbod op handel⁵. Een handelsverbod was vaker een maatregel om een vangstverbod beter te kunnen handhaven. Op de bescherming van de Nachtegaal in de jachtwetten was ook kritiek. Volgens de critici waren kwajongens te listig en te talrijk om deze wettelijke bepalingen te kunnen handhaven⁶. Waarschijnlijk was het effect van deze bescherming inderdaad gering. Keulemans schrijft in 1873 dat op dit verbod weinig wordt gelet. Waarschijnlijk was het effect van deze bescherming inderdaad gering.

Het vangen van Nachtegalen stopte ook in de twintigste eeuw niet. Het verbod op vangst en handel 'staat alleen maar in de wet en daar blijft het bij' (Thijssen 1904). Er werden er jaarlijks honderden gevangen⁷. Plaatselijk werd een effect van het vangen waargenomen. Rond 1900 was de Nachtegaal in de omgeving van Nijmegen door de vogelvangst vrijwel uitgeroeid (Van Schevichaven 1904 p. 109). Maar meestal was de stand goed en was er

geen aanleiding hard tegen de vangst op te treden (Tolsma 1936 p. 34).

Net als de meeste andere vogelsoorten werden Nachtegalen tijdens de trek ook wel voor de consumptie in strikken en netten gevangen. Hoewel de soort culinair gewaardeerd werd, gebeurde dat waarschijnlijk niet in groot aantal. 'Hier te lande dienen zij meer voor het oor dan voor de maag' werd daarover in 1823 opgemerkt⁸.

Uitzetten van Nachtegalen op buitenplaatsen

Vanaf de zeventiende eeuw waren er in Nederland gebieden waar rijke stedelingen buitenplaatsen stichtten. Ze konden er in de zomer de stinkende steden ontvluchten en van het landleven genieten. Aan de inrichting van huis en tuin werd veel aandacht besteed. Het moesten lustparadijzen worden.

Voor bewoners van buitenplaatsen was de aanwezigheid van zo'n prachtige zanger een begeerlijk bezit. In 1759 verscheen een boekje waarin wordt beschreven hoe men Nachtegalen kan vangen, als kooivogel kan houden of kan uitzetten, zie Figuur 3. De originele Franse uitgave van dit werk lijkt van 1751. In 1752 verscheen al een Duitse uitgave. De Nederlandse uitgave van 1759 kwam dus relatief laat. Het boekje werd herdrukt, voor het laatst in 1792.

Over het uitzetten beschrijft Aëdologia (1759) dat op plaatsen waar Nachtegalen voorkomen, een nest met jongen opgespoord moet worden. De beide ouders moeten dan worden gevangen. Het nest en de oudervogels moeten naar de nieuwe plek worden gebracht. Daar plaatst men eerst het nest met de jongen. De oudervogels zet men in kooitjes in de buurt van het nest. Als de jongen hongerig piepen, trekt men van enige afstand de deurtjes van de kooitjes open. De ouders gaan dan weer voor hun jongen zorgen. Het volgende jaar zullen de jongen naar de plaats terugkeren waar ze zijn opgegroeid.

Nozeman & Houttuyn (1789) schrijven dat op enkele buitenplaatsen langs de Amstel Nachtegalen waren uitgezet en er jaarlijks terugkeerden. Voorwaarde voor dit succes was volgens hen het laten liggen van hopen bladeren. Een verdere uitbreiding van de soort kan gestimuleerd worden door kreupelbos van eiken aan te leggen.

Het uitzetten van Nachtegalen is mogelijk tot in de twintigste eeuw toegepast. De eigenaar

van het landgoed Linschoten bij Woerden overwoog nog in 1908 om de Nachtegaal te introduceren (Alta 1994).

De Nachtegaal als kooivogel

Het houden van inheemse vogels als kooivogel was eeuwenlang populair. Een twintigtal soorten werden in de kooi gehouden (De Rijk 2015). De Nachtegaal was daarvoor één van de meest geliefde soorten. Nachtegalen werden daarom vooral gevangen om ze als kooivogel te verkopen.

Over het houden van vogels in de kooi waren er boekjes en in oude ornithologische literatuur zijn daarover vaak bijzonderheden opgenomen. Zo vermelden Nozeman & Houttuyn (1789) over de Nachtegaal dat het houden van vogels die volwassen gevangen zijn, veel moeilijker is dan van vogels die uit het nest zijn gehaald.

Kooivogels die men voor de zang hield, probeerde men nog meer te laten zingen door ze blind te maken. Bij de Nachtegaal gebeurde dat ook. In *Aëdologia* (1759) wordt beschreven hoe men dat kan doen.

Maatschappelijke weerstand tegen het houden van kooivogels was er al in de achttiende eeuw, maar leidde pas begin twintigste eeuw tot regelgeving. Nachtegalen vangen was toen al lang verboden, maar illegaal gevangen Nachtegalen vonden begin twintigste eeuw in de steden nog gretig aftrek (Thijssen 1904).

Bescherming Nachtegaal; start van de moderne vogelbescherming!

Vogels worden in Nederland al eeuwen door mensen beschermd. Maar de motieven om te beschermen en de soorten die beschermd werden, varieerden. Welke bescherming als start van de moderne vogelbescherming kan worden gezien, is daarmee niet duidelijk. Een deel van de inheemse vogelsoorten werd de afgelopen eeuwen door jagers gewaardeerd als jachtobject en als leverancier van vlees of eieren. De historische regelgeving over de jacht laat zien dat die waardering tot bescherming leidde. Omdat de notabele jagers graag wilden blijven jagen, werd stropen zwaar bestraft. De jagers legden zichzelf ook veel beperkingen op om overbejaging te voorkomen. Het instellen van een gesloten jachttijd is daarvan het belangrijkste voorbeeld. In het dichtbevolkte Nederland was deze bescherming voor het behoud van veel vogelsoorten cruciaal. Naar impact op de

avifauna was dit indertijd de belangrijkste vorm van vogelbescherming. De maatregelen waren echter helemaal niet primair op het beschermen van de vogels zelf gericht. Ze waren bedoeld om duurzaam jagen mogelijk te maken. Met dat motief wijkt deze vorm van bescherming sterk af van de moderne vogelbescherming.

Vogels kunnen schadelijk voor de landbouw zijn. Schadelijke soorten worden daarom al eeuwen bestreden. Eind achttiende eeuw ontdekten men dat veel vogelsoorten voor de landbouw schadelijke insecten eten en daardoor nuttig zijn. Dit leidde tot een indeling van vogels naar nut of schade. Vooral in de negentiende eeuw was die economische benadering dominant. Het leidde onder meer tot de Wet Nuttige Dieren 1880. Daarin kregen 67 vogelsoorten bescherming. Omdat de Nachtegaal al onder de Jachtwet werd beschermd, viel deze soort niet onder de Nuttige Dierenwet. De bescherming van nuttige vogels was primair op de economische belangen van de mens gericht. Met dat motief wijkt ook deze vorm van bescherming sterk af van de moderne vogelbescherming. Berichten van tijdgenoten geven aan dat de bescherming door deze regelgeving in de praktijk gering was.

Uit de regelgeving over Nachtegalen blijkt dat de beschermende maatregelen waren bedoeld om te voorkomen dat alleen een enkeling thuis van die zang kon genieten. De mooie zang werd als een gemeenschappelijk goed gezien. Iedereen moest daarvan kunnen genieten.

Bij de bescherming van de Nachtegaal ging het dus om het genot van de mens. In de moderne vogel- en natuurbescherming wordt meestal de waarde van de natuur zelf centraal gesteld. Die motieven verschillen. Maar de moderne faunabescherming kent bij nadere beschouwing een spectrum aan doelen (Piechocki 2010). Het motief voor de bescherming van de Nachtegaal valt binnen dat spectrum. Het kan daarom als het begin van de moderne vogelbescherming worden beschouwd.

De beoordeling van de Nachtegaal was onder de vogels niet helemaal uniek. Met name de Ooievaar werd ook zeer gewaardeerd. Deze soort had lang een haast heilige status. Die maakte dat wettelijke bescherming meestal niet nodig was. In de negentiende eeuw gold de bescherming voor de Nachtegaal soms ook

voor de Vink. Toch breidde de bescherming die de Nachtegaal vanaf de zeventiende eeuw kreeg zich pas ruim twee eeuwen later uit naar veel meer soorten.

Dat andere soorten geen bescherming kregen, was voor die tijd logisch. De gebruikswaarde of de mogelijke schadelijkheid stond voorop. Bescherming van soorten om zoiets als de mooie zang, was een luxe. Die luxe was eeuwenlang alleen voor de Nachtegaal weggelegd. Toen er economisch meer ruimte kwam, konden ook andere vogelsoorten profiteren van een waardering die niet in geld is uit te drukken. De Vogelwet 1912 was daarvan een direct gevolg.

Ergens in de loop van de negentiende eeuw veranderde de status van de Nachtegaal. Eeuwenlang was deze soort, zonder verkiezing, de nationale vogel. Maar mooi zingen bleek niet meer genoeg om zo veel sympathie op te wekken. De sympathie moest worden gedeeld met andere soorten. Het beschermen van Nachtegallen bleef daarmee lang een pril begin van de moderne vogel- en natuurbescherming. Toen die bescherming groeide, verloor de Nachtegaal zijn bijzondere status.

■ J.H. de Rijk, horijk@xs4all.nl

VOETNOTEN

- 1 Zie onder meer Engelse, Duitse en Franse websites van Wikipedia over de Nachtegaal.
- 2 Maandelyke uittreksels, of Boekzaal der geleerde waerelt. January 1760, 90ste deel: p. 300-316.
- 3 Provinciaal Blad Utrecht, 2 mei 1825; idem Gelderland 1825, nr. 63.
- 4 Utrechtse provinciale en stadscourant, 25 oktober 1843.
- 5 Wet van 13 juli 1896. Staatsblad 105
- 6 Wittewaal in: Landbouwcourant 1851 p. 358.
- 7 Handleiding voor de Bezoekers van de Natuur Historische Tentoonstelling, KNNV, 1910
- 8 Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding, voornamelijk met betrekking tot de lagere scholen in de Vereenigde Nederlanden voor den jare 1823 p. 716.
- 9 Van Schevichaven, 1904, p. 109
- 10 NL-HaNA, Houtvesterij Holland, 3.01.31, inv.nr. 28

LITERATUUR

- Aëdologia (1759):** Aëdologia, of verhandeling van den nachtegaal. Waar in de aart en wyze om denzelven met het net te vangen...beschreeven word. Onder de Linden, Amsterdam.
- Alta, F. (1994):** Fauna. In: Reinink, W. (red): Landgoed Linschoten: een geschiedboek. Toth, Bussum.
- Anonymus (1761):** De Burger-boer -, of land-edelman zynde een beknopt zak-woordenboek van het buiten-leeven. 3 delen. Van Esveldt, Amsterdam.
- Dubois, J.L. (1852):** De dierenwereld in hare geaardheid en verrigtingen. Tweede deel, G.B. van Goor, Gouda.
- Huygens, C. (1653):** Hofwijck. (tal van herdrukken)
- Keulemans, J.G., (1873):** Onze vogels in huis en tuin. Deel 2, P.W.M. Trap, Leiden.
- Klose, J. (2005):** Aspekte der Wertschätzung von Vögeln in Brandenburg. Zur Bedeutung von Artenvielfalt vom 16. bis zum 20. Jahrhundert. Cuvillier Verlag, Göttingen.
- Luyken, J. (1769):** Leerzaamme Zamenspraaken - over eenige dieren, vogels, insecten en visschen. Erven van Houttuin, Amsterdam.
- Matthey, I. (2002):** Vincken moeten vincken locken. Vijf eeuwen vangst van zangvogels en kwartels in Holland. Verloren, Hilversum.
- Noel Chomel, M. (1778):** Algemeen huishoudelyk-, natuur-, zedekundig-, en konst-woordenboek. 7 delen. Le Mair, Leyden en De Chalmot, Leeuwarden.
- Nozeman, C., Houttuyn, M. (1789):** Nederlandsche Vogelen; volgens hunne huishouding, aert, en eigenschappen beschreeven. Deel 2. Sepp en Zn., Amsterdam.
- Piechocki, R. (2010):** Landschaft - Heimat - Wildnis. Schutz der Natur - aber welcher und warum? Verlag Beck, München.
- Rijk, J.H. de (2015):** Vogels en mensen in Nederland 1500-1920, dissertatie, Vrije Universiteit, Amsterdam. Zie <http://dare.ubvu.vu.nl/handle/1871/53091>.
- Schevichaven, H.D.J. van (1904):** Penschetsen uit Nijmegen's verleden. Deel 3. Ten Hoet, Nijmegen.
- Smellie, W. (1817):** A natural history, general and particular. Vol. II., London.
- Tak, S. (1851):** Beschouwingen over een ontwerp van jagtwet. Meijer, Arnhem.
- Thijssse, J.P. (1904):** Het Vogeljaar. Handleiding tot het leeren kennen der meest voorkomende Nederlandsche vogels. W. Versluys, Amsterdam.
- Tolsma, R. (1936):** Vogelbescherming; praktische vogelzorg om huis en hof en in de vrije natuur. Smits, 's-Gravenhage.
- Westerbaen, J. (1654):** Arctoa Tempe. Ockenburgh. Woonstede van den Heere van Brandwyck, in de Clingen buyten Loosduinen. Tongerlo, 's-Gravenhage.

Nachtegaal.
Tekening: Piers Hayman